

Jan Chromý

Základy sociolingvistiky

Učební materiál

pro studenty oboru

Český jazyk a literatura

Základy sociolingvistiky

Učební materiál pro studenty oboru Český jazyk a literatura

Jan Chromý

Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014
Text © Jan Chromý, 2014

ISBN 978-80-246-2644-4 (online : pdf)

Příručka vznikla v rámci projektu Rozvoj a inovace bakalářského studia českého jazyka v Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK v Praze (CZ.2.17/3.1.00/33275), který byl realizován v období 2011-2013 za finanční podpory Operačního programu Praha Adaptabilita.

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvod	9
1. Co je sociolingvistika?	10
1.1 Úhly pohledu v sociolingvistice	10
1.1.1 Makropohled vs. mikropohled	11
1.1.2 Kvantitativní a nekvantitativní pohled	11
1.1.3 Empirický vs. neempirický pohled	12
1.1.4 Prakticky a teoreticky orientovaný přístup	13
1.2 Stručně k historii sociolingvistiky	13
1.3 Základní pojmy	14
1.3.1 Varieta jazyka	14
1.3.2 Jazyková situace	14
1.3.3 Sociální stratifikace, sociální skupina, sociální třída, sociální status	14
1.4 Úvahové otázky	15
2. Typologie jazykových situací	17
2.1 Úvod	17
2.2 Typy jazykových situací	19
2.2.1 Homogenní jazyková situace	19
2.2.2 Situace standard a dialekty	19
2.2.3 Diglosie	20
2.2.4 Bilingvní (multilingvní) jazyková situace	22
2.2.5 Kreolské kontinuum	25
2.3 Úvahové otázky	27

3. Variační sociolingvistika	29
3.1 Úvod	29
3.2 Tradiční dialektologie	29
3.3 Principy variační sociolingvistiky	31
3.4 Labovův výzkum na ostrově Martha's Vineyard	36
3.5 Labovův výzkum vypouštění [r] v New Yorku	37
3.6 Výzkum Lesley Milroyové v Belfastu	38
3.7 Výzkum Penelope Eckertové na detroitské střední škole	40
3.8 Wilsonův výzkum řeči Moravanů žijících v Praze	41
3.9 Úvahové otázky	42
4. Teorie komunikační akomodace	44
4.1 Úvod	44
4.2 Základní poznatky teorie komunikační akomodace	44
4.3 Gilesův výzkum v Bristolu	48
4.4 Kanadsko-anglický výzkum Howarda Gilese a Philipa Smitha	49
4.5 Výzkum Nikolase Couplanda v Cardiffu	49
4.6 Úvahové otázky	50
5. Postoje k jazyku	51
5.1 Úvod	51
5.2 Pohledy na postoje	51
5.3 Techniky zkoumání postojů k jazyku	53
5.4 Lambertův výzkum v Québecu	55
5.5 Gilesovy a Bourhisovy modifikace základní verze techniky spojitých masek	56
5.6 Výzkum Kathryn Woolardové v Barceloně	58
5.7 Cargileův výzkum angličtiny s čínským přízvukem	60
5.8 Úvahové otázky	60
6. Jazyková socializace	62
6.1 Úvod	62
6.2 Výzkum Elinor Ochsové a Bambi Schieffelinové ve třech společenstvích	63
6.3 Propracované a omezené kódy v pojetí Basila Bernsteina	66
6.4 Úvahové otázky	67
7. Jazyková ideologie	68
7.1 Úvod	68
7.2 Kroskrytyho pět úrovní organizace jazykových ideologií	69

7.3 Ideologie standardního jazyka	70
7.4 Úvahové otázky	71
8. Jazykové plánování a jazykový management	72
8.1 Úvod	72
8.2 Jazykové plánování	72
8.3 Jazykový management	73
8.4 Výzkum Jiřího Nekvapila a Marka Nekuly v nadnárodních podnicích v České republice	74
8.5 Úvahové otázky	75
Citovaná literatura	76

Úvod

Tento materiál je základním studijním podkladem pro přípravu ke zkoušce z předmětu Základy sociolingvistiky a je určen bakalářským studentům oboru Český jazyk a literatura. Důvodem, proč vznikl, je absence česky psané příručky, která by sociolingvistickou problematiku představovala souhrnně a přehledně. Hlavním cílem tohoto materiálu je poskytnout orientační představu o sociolingvistice studentům, kteří se s tímto oborem dosud nesečkali, a usnadnit jim tak další, hlubší studium dílčích oblastí sociolingvistiky.

Tento text není vzhledem ke svému přehledovému charakteru určen osobám, které již jsou se sociolingvistickou problematikou obeznámeny. Pokud by se však přece jen rozhodly jej číst, vítám jakékoliv jejich připomínky, postřehy a komentáře, které by mohly pomoci jej vylepšit. K témuž samozřejmě vyzývám i čtenáře se sociolingvistickou problematikou dosud neobeznámené.

Struktura materiálu

Struktura tohoto materiálu vychází z témat, která tvoří náplň jednotlivých přednášek z předmětu Základy sociolingvistiky. Na konci každého oddílu jsou uvedeny úvahové otázky, jejichž cílem je navést čtenáře k přemýšlení o daném tématu. Na otázky záměrně není poskytnuta odpověď. Na konci materiálu je uvedena citovaná literatura.

1. Co je sociolingvistika?

Řekne-li se sociolingvistika, mnohým se pravděpodobně automaticky utvoří představa uceleného vědního oboru, který má svůj předmět zkoumání, svou metodologii a svá teoretická východiska. To však o sociolingvistice říci nelze (stejně tak ani o samotné lingvistice). Sociolingvistika je dnes souhrnným označením pro řadu více či méně disparátních způsobů zkoumání spíše než samostatným oborem. Zcela běžná je situace, že dva sociolingvisté, jejichž výzkumy mají vysokou úroveň a jejichž práce jsou čtené a uznávané, čtou jiné knihy, sledují jiné časopisy a vzájemně o sobě vědí jen málo.

Podat komplexní definici sociolingvistiky a jednoznačně odpovědět na otázku z titulu této kapitoly je tedy velmi obtížné. Především není jasné, kde jsou „hranice“ sociolingvistiky, jakkoliv některé sociolingvistické subdisciplíny lze v rámci kategorie sociolingvistiky považovat za „lepší příklady“ než jiné. Velmi volně lze sociolingvistiku vymezit na základě předmětu zkoumání: tím je užívání jazyka ve vztahu ke společnosti. To, co se proměňuje, je zvolená perspektiva, užité metody a konkrétní cíle výzkumu. Jednotlivé přístupy se rovněž mohou lišit v tom, zda k problematice přistupují směrem od jazyka (lingvisticky), anebo směrem od společnosti (sociologicky či sociálně psychologicky).

1.1 Úhly pohledu v sociolingvistice

Na vztah mezi užíváním jazyka a společností lze pohlížet různým způsobem. Možné úhly pohledu lze rozdělit takto: a) makropohled vs. mikropohled; b) kvantitativní vs. nekvantitativní pohled; c) empirický vs. neempirický pohled; d) praktická vs. teoretická orientace.

1.1.1 Makropohled vs. mikropohled

Na toto rozlišení můžeme narazit v řadě sociolingvistických prací. Vychází z různé úrovně zobecnění, kterou badatelé ve svém přístupu uplatňují.

Makropohled bychom mohli charakterizovat jako „pohled z výšky“, „rozstřený pohled“ či jako „pohled z ptačí perspektivy“. Prototypickým případem takového hlediska je například popis jazykové situace v určitém státě, například v České republice. Obecně můžeme říci, že v České republice se užívá ve veřejných a formálních projevech spisovná čeština, že zde existují čtyři interdialekty (obecná čeština, obecná hanáctina, obecná laština a obecná moravská slovenština), pozůstatky nářečí a že se u nás užívají různé slangy (železniční, vězeňský atd.) a také některé menšinové jazyky (slovenština, polština, romština, ukrajinština atd.). Tímto způsobem můžeme v hrubých obrysech popsat jazykovou situaci, nezískáme však detailní představu o tom, jak vypadá konkrétní jazyková interakce mezi mluvčími, například jak komunikují studenti z Moravy se studenty s Čech, v jakých situacích se objevuje slang, zda dochází k míšení kódů (například obecné a spisovné češtiny) apod. Jednoduše řečeno, makropohled preferuje širší popisného záběru nad jeho hloubkou.

Mikropohled bychom oproti makropohledu mohli navzvat jako „pohled zblízka“ či „zaostřený pohled“. Krajním případem může být detailní analýza konverzace dvou konkrétních lidí, zkoumající např. střídání/přebírání replik (tzv. turn-taking), stylové posuny jednotlivých mluvčích, jejich komunikačních cíle a strategie, prostřednictvím kterých těchto cílů dosahují, apod.

Makropohled a mikropohled nejsou pochopitelně dvě ostře ohraničené kategorie, ale mnohem spíše dva póly jednoho kontinua. Konkrétní výzkumy se pohybují mezi těmito póly.

1.1.2 Kvantitativní a nekvantitativní pohled

V sociolingvistických disciplínách, stejně jako v sociologii, se často zdůrazňuje rozdíl mezi kvantitativním a kvalitativním (nekvantitativním) pohledem či přístupem.

Badatelé přistupující k výzkumným problémům z kvantitativního hlediska usilují o uchopení nasbíraných dat prostřednictvím statistických metod. Kvantitativně založenou disciplínou je například variační sociolingvistika, která zkoumá, jak se užívají různé varianty jednoho

jevu. Badatel může zjistit např. to, že mluvčí angličtiny určitého věku na určitém místě vypouštějí koncové /r/ v 81 % případů, zatímco mluvčí angličtiny vyššího věku na stejném místě pouze v 60 % případů, z čehož pak lze vyvodit například to, že zde probíhá jazyková změna a posiluje se preference pro vypouštění daného fonému.

Výzkumníci, kteří se hlásí k přístupu kvalitativnímu, naopak o statistické vyhodnocení výsledků neusilují. Důvodem je v řadě případů jejich přesvědčení, že užití statistických metod je v daném výzkumu prakticky nemožné; kvalitativní přístup se totiž často zabývá komplexními, statisticky obtížně uchopitelnými jevy. Příkladem může být analýza obchodní komunikace, například jednání v nadnárodních podnicích, kde je často obtížné nalézt jeden společný kód, jelikož jsou zde přítomni mluvčí různých jazyků.

1.1.3 Empirický vs. neempirický pohled

Z dnešního hlediska je toto rozlišení v sociolingvistických disciplínách již poněkud zbytečné, jelikož takřka všechny současné sociolingvistické výzkumy jsou založeny empiricky. Zde si však této opozice všímáme z toho důvodu, že v minulosti tomu tak začasté nebylo a že právě důraz na empiričnost je tím, co sociolingvistiku odlišuje od některých jiných lingvistických disciplín.

Empirický přístup lze popsat následovně: badatelé zkoumající určitý problém docházejí k závěrům na základě výsledků, které jim přinesla analýza nasbíraných dat. Data lze sbírat různými způsoby, v sociolingvistice je velmi běžné například zvukově zaznamenávat přirozenou konverzaci, v některých případech lze data sbírat na základě pozorování anebo třeba dotazníkovou formou. Do rámce empirického výzkumu patří i experimentální zkoumání.

Neempirický přístup, který se v angličtině někdy s nadsázkou nazývá „armchair linguistics“, zastávají ti autoři, kteří o výzkumných problémech pojednávají výlučně na základě svého osobního povědomí, případně povědomí dalších několika osob, kterých se nahodile zeptají. Závěry takových výzkumů se tedy neopírají o nasbíraná data, ale o badatelovo povědomí o jazyce. To představuje zásadní omezení v tom, co je korektně možné říci o užívání jazyka – na druhou stranu to však neznamená, že by neempirický přístup byl nutně špatný. V jeho rámci ostatně vznikla řada teorií a postřehů, které zásadně ovlivnily myšlení o jazyce jako takové. Jako příklad neempirického „sociolingvistického“ pohledu lze uvést

řadu prací z české lingvistiky věnovaných jazykové kultuře (např. Bělič a kol., 1961; Daneš, 1979; Sgall – Hronek, 1992; Uličný, 1995 apod.), jejichž závěry jsou formulovány výlučně „od stolu“, neempiricky.

1.1.4 Prakticky a teoreticky orientovaný přístup

V souvislosti s posledním uvedeným rozlišením je třeba si uvědomit, že sociolingvistické bádání, na rozdíl například od gramatického výzkumu, je velmi často určováno praktickými požadavky. Některé dílčí disciplíny (např. jazykové plánování) se orientovaly výhradně tímto směrem (např. řešení jazykových problémů vzniknuvších po rozpadu bývalého koloniálního systému, problematika menšinových jazyků, jazykového vzdělávání atd.), jiné disciplíny jsou naopak orientovány spíše obecně lingvisticky, tj. snaží se o obecné poznání toho, jak jazyk ve společnosti funguje, jaké jsou faktory, které užívání jazyka ovlivňují, jak souvisí integrace do určitého společenství s užíváním jazyka atd.

1.2 Stručně k historii sociolingvistiky

Ačkoliv je vztah jazyka a společnosti předmětem úvah již odedávna, o sociolingvistice jako o svébytné disciplíně (tehdy ještě relativně uzavřené) se začíná mluvit zhruba v 50. letech 20. století. Hlavním centrem sociolingvistického výzkumu byly (a do značné míry dodnes jsou) Spojené státy americké a počátky sociolingvistického pohledu na jazyk jsou spojeny se jmény jako Charles A. Ferguson, Joshua Fishman, John J. Gumperz, Dell Hymes, William Labov, Uriel Weinreich atd.

U nás se sociolingvistika až do 90. let 20. století až na výjimky prakticky nepěstovala, což již svým podtitulem dokládá text Zdeňka Starého *The forbidden fruit is the most tempting, or why there is no Czech sociolinguistics* (Starý, 1993). Práce, které se do té doby věnovaly vztahu jazyka a společnosti, byly v drtivé většině neempirické, a jak Starý píše, doktrinální. Navíc byly jen minimálně poučeny soudobým děním v zahraničí. Ačkoliv se situace od 90. let 20. století značně zlepšila, zejména díky lingvistům, jako jsou například Jiří Nekvapil, Vít Dovalil, Marián Sloboda, Tamah Sherman, Petr Kaderka, Martin Havlík a další, existuje v češtině stále jen malé množství sociolingvistických textů. Pro setkání se sociolingvistikou je pro českého zájemce tedy nezbytná znalost cizích jazyků, především angličtiny.

1.3 Základní pojmy

Na úvod je vhodné definovat některé základní (především makrosocio-lingvistické) pojmy, které budou dále v textu používány. Je však třeba zdůraznit, že půjde spíše o základní definice, ačkoliv některým termínům by mohly být věnovány samostatné monografie.

1.3.1 Varieta jazyka

Pojem varieta jazyka můžeme spolu s Richardem Hudsonem vymezit jako „soubor jazykových prostředků s podobnou sociální distribucí“ (Hudson, 1996: 22–24). Jinými slovy, varietou může být určitý jazyk jako takový (např. čeština, kreolský jazyk tok pisin, svahilština), určitý dialekt nebo interdialekt (např. petácké nářečí, obecná hanáctina), určitý registr či styl (např. administrativní styl) anebo slang (např. londýnský rýmovací slang cockney). Variety mohou být vymezovány z různých hledisek (sociálního, regionálního, stylového) a mohou se vzájemně překrývat.

1.3.2 Jazyková situace

Jazykovou situaci bychom mohli nejjednodušeji definovat jako distribuci variet na určitém území. Například jamajskou jazykovou situaci můžeme popsat pomocí společenské a územní distribuce dvou základních kódů, standardní jamajské angličtiny a jamajského patois, tzv. patwa (patois je termín, který označuje dialekt nemající psanou formu).

1.3.3 Sociální stratifikace, sociální skupina, sociální třída, sociální status

Pojem sociální stratifikace označuje rozčlenění společnosti na dílčí části (sociální skupiny). Sociální skupiny mohou být vymezeny podle různých kritérií; obecně můžeme říci, že jde o uskupení lidí propojených na základě různých vztahů. Sociální skupiny mohou být různě velké (rodina vs. občané Prahy) a mohou mít různou délku trvání (děti na dětském táboře vs. fanklub fotbalového týmu).

Jedním ze způsobů stratifikace je rozčlenění na sociální třídy. Sociální třída je sociální skupina vymezená na základě socioekonomických kritérií. Jedná se o běžně užívaný pojem, s nímž se však vposledku pracuje různě. Různost je dána v první řadě prostředím, respektive společností,

na kterou model sociálních tříd chceme aplikovat. Je na první pohled zjevné, že například Česká republika je mnohem homogennější, tj. méně diferencovaná, než Spojené státy americké, takže si lze klást otázku, zda má smysl používat pro popis české a americké společnosti stejně vymezené třídy. U nás patrně nejznámější je třístupňové rozlišení na vyšší, střední a nižší třídu, můžeme se však setkat s vymezeními víceúrovňovými (např. vyšší, vyšší střední, střední, dělnická třída apod.).

Otázkou u pojmu sociální třída je jeho reálnost, tj. nakolik sociální třída odráží něco ve společnosti skutečně existujícího a nakolik jde o pojmový konstrukt. Zařazení dvou lidí do téže sociální třídy nemusí zdaleka znamenat, že tito lidé užívají jazyk tímž způsobem. V sociolingvistice proto často zaznívají skeptické názory na možnosti využití tohoto pojmu a spíše se pracuje s kategoriemi, které věrněji vystihují společenskou realitu.

Pojmu sociální třída je blízký pojem sociální status. Na rozdíl od sociální třídy, která reflektuje socioekonomickou situaci jedince, sociální status reflektuje jeho společenské postavení v sociální hierarchii, jde tedy o určité sociální ohodnocení jedince (Milroy – Gordon, 2003: 41–42). Ačkoliv společensko-ekonomická a statusová pozice jedince je často podobná, může se v některých případech lišit (např. vysokoškolský učitel v České republice pobírá ve srovnání ze západoevropskými kolegy podprůměrný plat, lze ale tvrdit, že má stále relativně vysoký status; oproti tomu sportovní manažer prvoligového fotbalového týmu pobírá plat nadprůměrný, jeho společenský status však být vysoký nutně nemusí).

1.4 Úvahové otázky

- Kolik variet by bylo možné vymezit v rámci češtiny? Kolik jich znáte a byli byste schopni určit, čím specifickým se vyznačují?
- Pro jaké typy zkoumání je výhodnější mikropohled a pro jaké makropohled?
- Proč myslíte, že sociolingvistické výzkumy jsou dnes prakticky výhradně empiricky orientované? V čem podle vás tkví nevýhodnost neempirického přístupu?
- Co by podle vás mohly být reálnější jednotky sociální stratifikace než sociální třída?
- Do jaké sociální třídy byste se zařadil/a a proč? A jaký byste řekl/a, že máte sociální status?